

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'de Din ve Toplum

Religion and Society in Shaykh al-Islam Mustafa Sabri Efendi

Öz

Bu çalışmada Cumhuriyet döneminin önemli simalarından birisi olan Mustafa Sabri Efendi'nin düşünce dünyasına, din ve toplum anlayışına yer verilmektedir. Mustafa Sabri Efendi sadece Türkiye hakkında değil, aynı zamanda seyahat ettiği ve zorunlu olarak gittiği ülke toplumları hakkında da çeşitli görüşleri, İslâmi bir konjonktürde ifade etmiştir. Bu düşüncelerini; kültür, değer, kadın, laiklik, milliyetçilik, hilafet, bilgi ve bilim gibi tüm meselelere yansıtmıştır. Toplumunu dine yani İslâm'a uymakla zorunlu görmüştür. Dinin toplum için önemine dikkat çekerken dinin, bilim ve bilgi gibi toplumu ilgilendiren her alanı şekillendirmesi gerektiğini savunmuştur. Düşünceleri din eksenli şekillenmiş fakat neredeyse bütün yaklaşımlarında aklın üstünlüğünü ve din ile olan uyumunu vurgulamıştır. Sabri Efendi, dünyadan birçok düşünürün fikirlerini, kendi üslubuyla eleştirmekten geri kalmamıştır. Özellikle İslâmi reform hareketlerine ve Batı taklitçiliğine karşı, klasik İslâm anlayışını şiddetle savunmuştur. Çalışma detaylı literatür taraması ve dokümantasyon tekniğini kullanarak tamamlanmıştır. Çalışma dönemin din ve toplum anlayışını daha anlaşılır kılacak ve karşılaştırmalı analizler için önemli bir referans sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Toplum, İslâm, Mustafa Sabri Efendi, Kurum.

Abstract

This study focuses on the intellectual world, religious beliefs, and societal understanding of Mustafa Sabri Efendi, one of the prominent figures of the Republican era. Sabri Efendi has expressed various opinions regarding not only Turkey but also the societies of the countries he has traveled to and visited out of necessity, within an Islamic context. Mustafa Sabri Efendi reflected his ideas on a wide range of issues such as culture, values, women, secularism, nationalism, caliphate, knowledge, and science. He found necessary for society to comply with Islam, considering it an obligation. While emphasizing the significance of religion for society, he argued that religion should shape every aspect

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) Lisans ile lisanslanmıştır.

ORAFAM Journal - Muş Alparslan Üniversitesi Ortadoğu ve Afrika Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlar. / ORAFAM Journal - Muş Alparslan University Middle East and African Research Center Journal ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy.

of society that concerns the public interest, including science and knowledge. Although his ideas were shaped within a religious framework, he emphasized the primacy of reason in almost all of his approaches and highlighted the compatibility between reason and religion. He was also known for his penchant for critiquing the ideas of numerous thinkers from around the world in his own unique style. In particular, Sabri Efendi vehemently defended the classical Islamic understanding, opposing Islamic reform movements and Western imitation. This study is completed through a comprehensive literature review and the use of documentation techniques. It will provide a significant reference point for comparative analysis, enhancing our understanding of the religious and societal perspectives of the period under exploration.

Keywords: Religion, Society, Islam, Mustafa Sabri Efendi, Institution.

Giriş

Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatına Kısa Bir Bakış

21 Haziran 1869 yılında Tokat'ta dünyaya gelen Mustafa Sabri efendinin ilk ilmi tecrübesi aynı zamanda kadı olan babası Ahmed Efendi'nin yanında olmuştur. Sonraki süreçte büyük bir ilim adamı olmasında ailesinin etkisi oldukça fazla olmuştur. Küçük yaşta hafız olan Mustafa Sabri Efendi, hayatının geri kalanını da Kur'an etrafında şekillendirmeye gayret etmiştir. Tokat'taki eğitiminden sonra, İstanbul'a geçerek orda önemli şahsiyet ve medreselerden dersler alır. Henüz 22 yaşında iken Fatih Cami Medresesinde hocalığa kabul edilir.¹ Burada hem halka hem de medrese talebelerine çeşitli dersler veren Mustafa Sabri Efendi, medresenin en genç hocası olarak dikkatleri üzerinde toplamıştır. Bundan sonra hayatının çeşitli dönemlerinde farklı cami ve meşhur medreselerde görevler almış, irşat ve tedrisat çalışmalarına devam etmiştir. Bir dönem Yıldız Sarayı kütüphanesinde, Sultan II. Abdülhamid Han'ın kitapçılığını da yapmıştır. Mustafa Sabri Efendi, ilmi çalışmalarının yansırı, İslâm aleyhinde başlatılmış olan fikri saldırılara karşı da, o dönemin en önemli kitle iletişim araçlarından olan çeşitli gazetelerde farklı makaleler ve reddiyeleri yazmıştır. Bu alandaki mücadelesi onu, Tokat milletvekili olarak meclise kadar götürmüştür. O dönem Abdülhamid Han'a karşı olan düşünce ve eylemleri kalemi ve eylemleri başta desteklese de kendisinden sonraki uygulamalardan dolayı kısa sürede bundan pişmanlık duymuştur. Bu defa da kendi partisini özellikle İslâm'a aykırı olan düşüncelerini şiddetle eleştirir. Kısa sürede partiden istifa etmiş ama sahadaki fikri çalışmalarına devam etmiştir.

Türkçülük ve Turancılık fikirlerine karşı çıkmıştır. Kendisine yönelik baskılar artınca, ülkeyi terk ederek farklı ülkelerde yaşamaya başlamıştır. I. Dünya savaşının kargaşasında yurt dışında yakalandıktan sonra Türkiye'ye gönderilir.² Osmanlı devletinin yaşam mücadelesi verdiği en zor dönemde, Sultan Vahdettin'in fermanı, Damat Ferid Paşa'nın kabinesinden Şeyhülislam olarak tayin edilir. Sabri Efendi, bununla Osmanlı'nın son Şeyhülislam olacaktır. Mustafa Sabri Efendi, Damat Ferit Paşa'nın yurt dışı ziyaretlerinde, kendisine vekâlet

1 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l Akl*, çev. Hüseyin Nohut, 2. Baskı, c. I (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2023), 12-13.

2 Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı* (Ankara: Ayyıldız, 1972), 225.

ederek sadrazamlık görevini de ifa etmiştir. Bu görevlerinde meclis her zaman Kur'an-ı Kerim Tilaveti ile bitirmiştir.³ Yaklaşık 9 ay bu vazifeyi hakkıyla yürütmeye çalışmıştır. Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Kemal'in hareketine ve düşüncelerine karşı olduğunu, buna ciddi önlemlerin alınması gerektiğini Damat Ferit Paşa'ya söylese de istediğini alamayınca Şeyhülislam görevlerinden de istifa ederek, çocukları ve damadı ile Mısır'a yerleşmek üzere ülkeyi tekrar terk etmiştir. Dönemin siyasal gelişmelerini çok yakından takip etmiş, kendi İslâmi duruşuna göre çözüm önerileri sunmuş, bu amaçla bir parti kuruculuğunu üstlenmiş, dört defa Şeyhülislam görevini üstlenmiş, Türkiye ve Mısır'da düşüncelerini dönemin en önemli dergi ve gazetelerinde yazmaya devam etmiştir.⁴

Mustafa Sabri Efendi, aynı zamanda hocası olan Ahmed Asım Efendi'nin kızı Ulviye Hanım ile evlenmiş, bu evlilikten üç çocuk sahibi olmuştur.⁵ 1924 yılında TBMM'ce Lozan Antlaşması gereğince çıkarılan karar ile Türk vatandaşlığından çıkarılmış ve aldığı müderrislik maaşı da kesilmiştir. Zor şartlar altında yurt dışına gitmek zorunda kalmıştır.⁶ Hayatının büyük bir kısmını sürgünde farklı ülkelerde geçirdikten sonra, vefatı da yine sürgünde 12 Mart 1954 tarihinde 86 yaşında Kahire'de olmuştur. Ezher Üniversitesi Rektörü tarafından kaldırılan cenaze, Derrase kabristanına defnedilmiştir. Arkasında:

- *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-İ İlmiyyesi,*
- *Dîn-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olan Mesâil,*
- *Kadın Meselesine Bakışım,*
- *Kemalistlerin Din Düşmanlığı,*
- *İman,*
- *Namaz Ve Oruç Risalesi,*
- *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi,*
- *Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye*
- *Dinî Müceddidler Yahut Türkiye İçin Necat Ve İ'tilâ Yollarında Bir Rehber,*
- *En-Nekîr 'alâ Münkiri'n-Ni'me Mine'd-Dîn Ve'l-Hilâfe Ve'l-Ümme,*
- *Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'ân,*
- *Mevkıfû'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader,*
- *El-Ğavlü'l-Faşl Beyne'llezîne Yü'minûne Bi'l-Ğayb Ve'llezîne Lâ Yü'minûn,*
- *Mevkıfû'l-'aql Ve'l-'ilm Ve'l-'âlem,*
- *İslâm'da İmâmet-i Kübrâ,*

3 Sadık Albayrak, *Yürüyenler ve Sürünenler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1991), 25.

4 Metin Yurdağür ve İbrahim Bayram, "Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı", *Tokat İlmiyat Dergisi* 1, sy 8 (2020): 199-221.

5 Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl*, 2023, I:14.

6 Mustafa Sabri Efendi, *en-Nekîr alâ Münkiri'n-Ni'meti mine'd-Dini ve'l-Hilâfeti ve'l-Ummeti*, (Beirut: Dâru'l-K'dirî, 1991), s. 41.

- *Savm-ı Ramazân,*
- *Reddî Alâ Mâ Fi'lkavli'i-Ceyyid mine'r-Redî*
- *Ķavlî Fi'l-Mer'e Ve MuĶârenetüh Bi-AĶvâli MuĶallideti'l-Ķarb.* eserleri bırakmıştır.⁷

Görüşlerini ifade ederken eserlerin çoğunda özellikle *Mevkıfu'l-akl* eserinde, David Hume, Voltaire, Rousseau, Hobbes, J. Lucke, Edmond Saisset, Leibniz, Henry, Huxley, Hegel, Kant, Spinoza, Descartes gibi Batılı düşünürlerin din toplum hakkındaki görüşlerine yer vererek bunlara reddiyeler yazmıştır. İslâm düşünürleri arasında da; Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgânî, Muhammed Heykel, Reşid Rıza, Musa Carullah, Zeki Mübarek, Mustafa MerâĶî, Ferid Vecdî, Mahmut Şeltût hatta Gazzali ve İbn Teymiyye gibi isimleri bile eleştirerek bunların birçok görüşlerine kalemi ve düşünceleriyle karşıt görüşler sunmuştur.

Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Türk Toplumunda Din

Günümüz toplumunda kılıçla mücadele dönemi sona ermiş, onun yerini kalem almıştır. Kalemi güçlü ve keskin olan bu savaşta galip çıkacaktır. Türkleri ve Müslümanları memleketlerine ve vatanlarına bağlayan en temel şey aile hayatlarının dini ve manevi yaşam tarzıdır.⁸ Batı, Türkleri zayıf bırakmanın yolunu da, kendilerini bu unsurlardan uzak tutmakta görmektedir. Mustafa Sabri Efendi'ye göre, İslâmi ahlak ile temellendirilmiş bir toplumsal bağ, ortaya milliyetçi anlayıştan çok daha güçlü bir bağı meydana getirecektir.⁹ Ona göre milliyetçiliğin ya da milli birliğin iki noktada toplumsal bir açıklaması vardır. Sabri Efendi bu iki hususu açıklarken, bunların topluma katkı sağlayabilmesini de bir şarta bağlamaktadır. Bu şartta; din ve maneviyat birliğidir. Milliyetçiliğin ya da milli birliğin kabulünün birinci mantığı, insanın huzurlu, mutlu ve samimi bir hayatı geçirebilmek için millettaşları ile bir arada bulunmaya muhtaç olmasıdır. Bu aynı zamanda ruhi ve manevi yakınlığı da anlamlı hale getirir. İkincisi ise toplumdaki bireyler, hukuk ve varlıklarını korumak için belli bir ortak kitleye dayanmak zorundadır. O kitle, tabi ve içtimai (sosyolojik) olarak kendi milletidir. Fakat milliyete din dâhil olması durumunda, toplum bundan en iyi biçimde yararlanabilir.¹⁰ Aksi takdirde bu mümkün değildir.

Mustafa Sabri Efendi, İslâmiyet'i tüm kimliklerin üzerinde bir üst kimlik olarak görür.¹¹ Bunun dışındaki bir sosyal kimlik anlayışı takdirde fayda yerine topluma zarar verebilir. Buna göre toplum için en önemli birlik ırki birlik değil, dini birliktir.¹² Ona göre İslâm ve Kur'an-ı Kerim'in Arap ırkını yüceltmediği gibi; hiçbir dini ve manevi nitelik bir ırkı diğer ırklardan daha üstün hale getiremez. Bu manada kullanılan milliyetçiliği reddeden Mustafa Sabri Efendi'ye göre bu düşünce, İslâm kardeşliğini ve birliğini zarara uğratacaktır. Bunun

7 Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 350-53.

8 Mustafa Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler* (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2021), 318.

9 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 243.

10 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 245.

11 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl*, çev. Hüseyin Nohut, 2. Baskı, c. III (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2023), 221-25.

12 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 252-53.

toplumsal bir yönetim anlayışına dönüşmesine de şiddetle karşı çıkmaktadır.¹³ Mustafa Sabri Efendi Türklerin Bozkurt sembolüne yüklediği manevi anlam üzerine, kültürün toplumca benimsenmesi konusunu da ele alır. Ona göre buna benzer kültürel öğelerin kabul görülmesinin İslâm ile çelişmemesi yani İslam ile uyuşması gerekir. Aksi takdirde eskiden Müslüman olmayan bir toplumun değerleri, sırf milliyetçilik duygularına kapılarak körü körüne kabul edilmesini eleştirmektedir.¹⁴ Bunun yanında bu tür söylemlerden öte, Türk milletinin dinine ve şeriatına son derece bağlı olduğunu, “*şeriatın kestiği parmak acımaz*”, “*baş başa bağlı, baş şeraite bağlı*” atasözleri ile temellendirir.¹⁵

Ona göre Türkler mazisinde bırakılan Hilafet ile utanmaması hatta gurur duyması gerekmektedir.¹⁶ Bundan sonra halifeliğin tekrar vücut bulma ihtimalini de mümkün görmeyen Sabri Efendi, bunun sebebini Müslüman kimliğinden uzak, Batı taklitçiliğinde bir toplumun kontrolünü Batıya bırakması olarak değerlendirmektedir.¹⁷ Türkiye'nin halifeliği kaldırmasını neredeyse tüm eserlerinde sert bir dille eleştiren Mustafa Sabri Efendi, toplumsal değişim süresince buna bir alternatif üretmediği de fark edilmektedir. Nitekim Mustafa Sabri Efendi, Türkiye dışında ikamet ettiği süre zarfında, Türkiye'de meydana gelen bazı gelişmeleri yakından takip etme fırsatını yakalayamamış, yaptığı bazı eleştirilerin yerini bulmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin henüz yeni kabul ettiği –kendisi kanunu henüz görmediğini ifade etse de- İsviçre medeni kanununda kızların amcalarıyla evlenebileceği iznin olduğuna olan inancı bunu ortaya çıkarmaktadır.¹⁸ Oysa esasında bu kanuna yapılan bazı İlmi eleştirilerin haklılığı ortaya çıkmış olsa da, bunun dışında örnekte yer alan konularda bazı eksikler göze çarpmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi, laikliği din dışı, İslâm düşmanlığı ile eşdeğer¹⁹ ve hatta dinsizlik olarak mülhaza edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Hem laik hem de İslâmî bir hükümetin bir arada olma ihtimalinin mümkün olmadığını savunan Sabri Efendi, laiklik ve İslâm'ı hak ve batıl olarak ikiye ayırmaktadır. Hilafet ve hükümetin birbirinden ayrılması olayını toplumu küfre götürmekle yorumlamaktadır. Laiklikliği, dini omuzlarda taşınan bir yük gibi görmekte, toplumun bu yükten kurtarılması gerektiğini düşünen bir belirtmektedir.²⁰

Mustafa Sabri Efendi, Türkiye'nin yaşamış ve geçirmiş olduğu şapka macerasının bireysel bazı kişilerin tutku dolu arzularından kaynaklandığını ifade ederek, benzer bir takım yeniliklerin İslâmî ve Türk geleneğine uyuşmamasına rağmen, bunda ısrar edilmesi topluma tafisi çok zor zararlar vermiştir.²¹ Türk toplumunun merkezine Türklüğü değil dinin yani İslâm'ın konulması gerektiğini savunmaktadır. Bu yapılmadığı takdirde, inancımıza aykırı

13 Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye* (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2021), 80-83.

14 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 103.

15 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 106.

16 Mustafa Sabri Efendi, *Kemalistlerin Din Düşmanlığı* (İstanbul: İslâmî Medrese Yayınları, 2018), 53.

17 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 62-63.

18 Sabri Efendi, *Kemalistlerin Din Düşmanlığı*, 92.

19 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 71.

20 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 34-37.

21 Mustafa Sabri Efendi, *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi* (İstanbul: İslâmî Medrese Yayınları, 2018), 34-37.

olan uygulamaların kabul edilmesi doğallaşacaktır. Aksi takdirde özünden uzaklaşıp Batı taklitçisi bir toplum ortaya çıkacaktır. Medenileşmenin, giyim kuşam ile değil düşünce ve akıl yapısı ile karşılaştırılması gerektiğini savunmaktadır. Giyilen şapkanın kabul edilen kültürel bir değişim değil, dikte edilen politik bir eylem olarak yorumlamaktadır.²² Hatta dönemin İstanbul müftüsü dâhil birçok âlimin şapka ile namaz kılmanın adabı ve önemini anlatmasının bu yönde ilim ehlinde dahi bir akıl tutulmasının yaşandığını düşünmektedir. Bunun yerine başı açık şekilde kılmaya tahammül edilmemiştir.²³ O, böyle girişimleri “*Müslüman mahallesinde salyangoz satmaya heveslenmek*” şeklinde tarif eder. Sabri Efendi buna dayanarak Atatürk’ün yenilik hedeflerinin buna zemin hazırladığını ifade etmektedir.²⁴ Bundan dolayı bu kesimin büyük bir çoğunluğunu dinsizlik ile itham etmektedir. Batı’dan bir şeyler alınacaksa bu teknik, bilim ve sanayide kullanılabilir menfi ilimler derecesinde olmalıdır.²⁵ Çünkü Batının akli, kendi dinlerine bile ters düşmüş durumdadır. Zamanında da dinlerini kaybetmemek içinde akıllarını kaybetmişlerdi.²⁶ Kısaca şapka ve kıyafet kanunundaki maksadı, modern bir kültürel değişim olarak değil, İslâm’dan uzaklaşma projesi olarak yorumlamaktadır. Türkiye’nin, kendi değerleri ile özgün bir toplumsal yapıyı muhafaza etmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.

Mustafa Sabri Efendi’ye Göre Din ve Toplum İlişkisi

Mustafa Sabri Efendi, “*Din, Allah ile kul arasındadır, insanın eylem ve hareketlerine karışmaz*” düşüncesine şiddetle karşı çıkarak, dini toplumda bir yaptırım fonksiyonunun olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre din inananların tüm eylemleri hakkında belli yorum ve yaptırım hakkına sahiptir.²⁷ Ona göre din bir elçisi, onun mucizeleri ve içtimai kararları, ibadetleri ile kaimdir. Bu dinin açıklanmış hükümleri olsa da açıklanmamış olan hükümleri de olabilir. Açıklanmamış hükümler belli hikmetler ile gizlenmiştir.²⁸ Allah tarafından gönderilmiş gerçek bir din, kendini âleme ve insanlara hoş gösterme düşüncesi gibi manasız bir gayret sarf etmez.²⁹ Kural ve kaideleri neyse bunu toplumda yapma ve yaptırma sorumluluğunu yüklenmektedir.

Din toplumun huzur ve refahını temin etmede çeşitli nitelikler taşımaktadır, bu vesile ile toplumun bütünleşmesine katkıda bulunur.³⁰ Mustafa Sabri Efendi bir taraftan dini toplum için bu fonksiyonlarına dikkat çekerken, diğer taraftan da toplumun dini emirleri sadece kendilerine dokunacak yararlılardan dolayı yapılmaması gerektiğini savunur. Dolayısıyla İslâm’da itikâdî düşünce amelden önce gelmektedir. Kendisine göre, insan dini elinden kaçırmaması gerekmektedir. Hatta “*dinin bana ihtiyacı benim ona ihtiyacımdan ziyadedir*” söylemi üzerinden dinin toplum ve birey için gerekliliğine dikkat çekmektedir. Din maalesef

22 Sabri Efendi, *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi*, 48.

23 Sabri Efendi, *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi*, 53.

24 Sabri Efendi, *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi*, 40-41.

25 Sabri Efendi, *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi*, 57.

26 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfu’l Akl*, çev. Hüseyin Nohut, 2. Baskı, c. II (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2023), 147.

27 Mustafa Sabri Efendi, *İslâm’da Tartışılan Bazı Meseleler* (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2021), 81.

28 Sabri Efendi, *İslâm’da Tartışılan Bazı Meseleler*, 32-33.

29 Sabri Efendi, *İslâm’da Tartışılan Bazı Meseleler*, 59.

30 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 239.

denetleyeni kalmamış, herkesin üzerinde futbol oynama hakkının sahip olduğu bir alan haline gelmiş olduğunu düşünür.³¹

Mustafa Sabri Efendi görüşlerini ifade ederken bağlı olduğu geleneğe sadık kalırken aynı zamanda, Hanefi olmasına rağmen kişinin yeri geldiğinde başka mezheplere göre de hareket edebileceğini belirtmesi onun, toplumsal olaylar konusunda dini bir çözümleyici anlayışa sahip olduğunu da göstermektedir.³² Fakat bu çözümleyici bakış açısını tüm fikirlerine yansıtamadığını fark edilmektedir.

Özgürlük konusu, toplumu devlet nazarında garanti altına alma şeklinde olmalıdır. Yani halkın devlete karşı hür olması gereklidir; devletin halka karşı değil. Zira devletin topluma müdahale hürriyeti, gereğinden fazla olduğunda, bu sefer de bireyin özgürlüğü tehlike altına girecektir. Bu çerçevede birey devlete karşı kanunlara tabi olduğu gibi, devlet de vatandaşa müdahalede kanunlara aykırı davranamaz.³³ Ona göre insanoğlu kanun koyma konusunda sınırsız özgürlük hakkına olamaz. İnsan yeri geldiğin azgın bir yaratığa dönüşebileceğinden, onun bu tür tehlikeleri karşısında, önünde mutlaka sabit bir takım kanunlar olmak zorundadır. Bu sayede aykırı davranışlarına müdahale şansını elinde bulundurabilir.³⁴ Sabri Efendi burada kanun üzerinde birtakım sabit normların varlığını, toplum açısından garantör bir organ olarak görmektedir. Kendisinin ifade ettiği bu yasalar da muhtemelen ilahi yani şer'i kanunlardır.

Mustafa Sabri Efendi, insanların daha iyi bir Müslüman olma ümidiyle dünyadan ve ekonomik anlamda ilerlemekten el eteğini çekmesine karşı çıkmaktadır. Müslümanların, “*fani dünya için çalışmaya gerek yok, rızkı veren Allah'tır, ahiretim mamur olsun yeter, üç günlük dünyayı nasıl olsa geçiririm*” düşüncesine karşı çıkmaktadır. Ona göre bu fikirler, dine terstir, bu nasıl bir dindir ki, müminlerin zayıf ve kuvvetten yoksun oluşunu kabul görmektedir. Oysa İslâm Müslümanları özellikle düşmanlarına karşı güçlü olmaları gerektiğini vurgular.³⁵ Ona göre diğer dinlerden farklı olarak İslâm toplumlarında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrışması durumunda, ciddi zararlar doğuracaktır. Hatta böyle sözde Müslüman bir devletin, İslâm'a diğer devletlerden daha fazla zarar verebileceğini düşünmektedir.³⁶ Bu anlamda Sabri Efendi Müslümanların ve Müslüman toplumların hem ekonomik hem de benzeri kurumlarının son derece güçlü olmasını, dini bir gereklilik olarak algılanmaktadır. Aslında devlet ve millet olarak insanların dünya ve din arasında bir icmaya dikkat çekmektedir. Onun bu denge politikası, hem dünya ile bağı sağlamlaştırma hem de inanç sistemini de ayakta tutma gayretini ifade etmektedir. Bu manada toplumdaki bireylerin fukaralıkla övünüp bunu, İslâmî ya da daha kaliteli bir Müslümanmış izleniminin verilmesinin yanlış olduğunu açıklamaktadır.

31 Sabri Efendi, *Kemalistlerin Din Düşmanlığı*, 82.

32 Nazım Büyükbaş, “Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin İctihad Anlayışı”, *Şeyhülislâm'ın Kelamı*, ed. Merdan Güneş ve Tuncay Başoğlu, 1. baskı (İstanbul: Ketebe, 2018), 194.

33 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 127.

34 Sabri Efendi, *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*, 130.

35 Sabri Efendi, *İslâm'da Tartışılan Bazı Meseleler*, 104.

36 Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl*, III:286.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre toplumsal değişim, dinin de bazı kurallarının ve bakış açılarının değişmesi gerektiğini vurgulayanlar ve bunun için çaba sarf edenlerin, öncelikli olarak dine olan bağlılık derecelerinin ispatlanması gerektiğini savunmaktadır. Aksi takdirde yapmaya çalıştıkları dönüşüm ya da gelişmiş değil birer tahriftir.³⁷ Ona göre birçok önemli düşünür dinin toplum için gerekli olduğunu savunmaktadırlar. Bundan dolayı, toplum için bu denli hayati öneme sahip olan dinin gerçeklikten uzak tutma çabasının farklı bir amacı vardır. Gerçek manada bir dinden bahsedilebilir ve din insanlara tatbikî tabi olmayacak, insanlar dine tabi olmak zorundadırlar. Sabri Efendi'ye göre din, insan topluluğunun asıl mevcudiyetinin dokusunu teşkil eden ahlakî muhafaza ve temini olacaktır. İnsanların ruhları üzerinde din kadar gerçek manada bir etkiye sahip başka bir şey üretilemez. Bundan dolayı hiçbir toplum dinsiz bir biçimde yaşamına devam edemez.³⁸ Ona göre “*Vur abalıya!*” atasözü misali toplumun her kabahati dinde araması ve dine yüklemesi, insanların dini bilmemesinden ve kabahatin dinden değil art niyetlerden kaynaklandığını anlaması gerekir. Şu halde İslâm Dini ile hiçbir alakaları olmayan kişilerin varlığı; dalkavukların, yalancıların, riya sahiplerinin, yalancıların varlığı dinden mi doğuyor?³⁹ Sabri Efendi yanlıkların insanda aranması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Yapılmış ya da yapılmakta olan hataların İslâm dinine yüklenilecek suçun, akıl karı olmadığını savunmaktadır.

Bir dine inanmak, o dinin hükümlerine uymak ve icra etmenin de inancın birer gereği olduğunu unutmamak gerekir.⁴⁰ Yani ona göre insanın bir dine olan inancı onu eğer ameli bir fiiliyat yoğunluğuna yönlendirmiyorsa bu imanin gayesi anlaşılmalıdır. Dolayısıyla inanmak eylem gerektirmektedir. İnançta söylem eylem birlikteliğine vurgu yaparak, insanın inancı ile eylemleri arasındaki çelişkilerin ortaya çıkaracağı anomik davranışlar ile paradokslara vurgu yapmaktadır. Ona göre, bu gibi yaklaşımlar toplumu zamanla “*İmandan arap neyi anlarsa, manası odur*” söylemini doğuracaktır.⁴¹

Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Aile ve Kadın

Kendisi kadına bakış açısını ifade ederken İslâm temelli bir yaklaşıma bağlı kalarak bu düşüncelerini, İslâmiyet ile diğer dinler arasında mukayese yaparak temellendirmeye gitmektedir.⁴² Ona göre, Müslüman toplumunun sahip olmaya başladığı kadın profili, kendi öz değerlerinin bir sonucu değil Batıya olan taklit hayranlığının birer sonucudur. Erkeklerde eskiden daha güçlü olan ve günümüzde yavaşlayan kıskançlık eğilimi, kadının örtünme inancından kurtarıp pazar ekonomisine kazandırma eğilimi olarak algılanmaktadır. Batı bunu kadın erkek eşitliği söyleminin arkasına saklayarak bir lütuf şeklinde, Müslüman kadınlara ulaştırmak istemektedir. Bu anlayış, Doğuda erkeklerin en önemli yardımcısı olan kadını, erkeklerin birer rakibi haline getirdi.⁴³ Ona göre, kadının evinde yaptıkları kadın için birer zulüm olarak görülecekse, kadının dışarıda para için yaptıkları kadın için

37 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 32-33.

38 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 39-47.

39 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 113.

40 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 182.

41 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 191.

42 İbrahim Bayram, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 1. Baskı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 119.

43 Mustafa Sabri Efendi, *Kadın Meselesine Bakışım* (İstanbul: İslâmî Medrese Yayınları, 2019), 30.

daha büyük bir zulüm olmalıydı. Zaman ilerledikçe toplumda işyerlerinde kadın sayısını fazlalaşması, kadına yapılan bir iyilikten çok, işverenin kendi iyiliğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, bir işyerinde çalıştırılan genç ve dikkat çekici bir kadın, gayet fazla sayede müşteriye işyerine çekecektir. Bu kadına olan bir menfaatten ziyade, işyerine yarar sağlama çabasıdır.⁴⁴

Mustafa Sabri Efendi, oldukça girift ve tartışma konusu olan İslâm'da ikinci eş mevzusuna birkaç makalede ve bir kitapta değinmiştir. Konunun önemi ve oldukça geniş olmasına karşın burada kısaca görüşlerinden bir kaçına yer verilebilir. Sabri Efendi kabaca, toplumda erkeklerin dost adı altında ikinci bir kadınla gayri meşru ilişkilerin geliştirilmesini haram ve sosyal kargaşa manasında daha riskli olduğunu düşünmektedir. Bir erkeğin birden fazla kadınla metres ilişkisini sürdürmesi, hem kendi eşi olan kadın hem de metres olarak kullandığı kadınlar adına bir zulüm olarak görmektedir. Bu yolla doğacak bir çocuğun da toplumda daha fazla hasara sebebiyet verebileceğini, bunun için İslâm anlayışına göre bazı durumlarda erkeğin ikinci bir eşle evlenmesini toplum için daha sağlıklı görmektedir.⁴⁵

Mustafa Sabri Efendi erkeğin birden fazla kadınla evlenmesini zina ve metres hayatı ile kıyaslandığında toplum için daha makul bir seçenek olduğunu savunmaktadır. İslâm meşru yollar ile kadın ile evlilik sınırını dörtte sınırlarken, Batı kültürü bunu çapkınlık söylemleri ile istedikleri sayıya çıkarabilmektedirler. Cihadın erkeğe olan farzına sabır ile kadın kıskançlığa karşı olan sabrı arasında bir dengenin olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Yani erkek ölümle karşı karşıya kalarak sabreder, kadın ise kocasının ikinci eşi ile karşı karşıya kalarak sabreder. İşin ekonomik kısmını da erkeğin gayri meşru yollar ile ekonomisine ve sağlığına verdiği zarardan daha ekonomik yollar ile evlenilebileceğini savunmaktadır. Mustafa Sabri Efendi'nin kadın erkek ilişkisinin toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirdiğimizde ekonomik ve sosyolojik olarak değerlendirmedeki kadının aktif rolünü göz ardı ettiğini fark etmekteyiz ki, o dönemde kadınların görünür olma derecesinin az oluşu bunu kendi açısından haklı çıkarmaktadır. Gümümüz sosyolojik ortamda konuya olan bakışın hükmü değişmeyeceği kuşkusuz olsa da fıkhi bazı yaklaşımlarda farklılıkların olabileceği ihtimalini unutmamak lazım. Mustafa Sabri Efendi, toplumsal olarak kadınların örtünmeye dikkat ederek erkeklerin cinsel alandaki problemlerine karşı bireysel ve sosyal hassasiyetler göstererek kendilerince bu probleme ayrıca bir çözüm sağlayabilir.⁴⁶

Mustafa Sabri Efendi'ye göre kadında güzellik, estetik, şiir gibi iyiliklerden çok, içtimai faydanın aranması gerekmektedir. Aksi takdirde zahiri güzelliği odaklanmış kalbi ve içtimai güzelliklerin iyileştirilmediği bir kadın algısı, toplumsal ilerlemelerde engel teşkil eder.⁴⁷ Kendisine göre özünden uzak bir giyim, yaşam, dans ve söylem içine girmiş taklitçi Doğu kadını, aslında ne istediğini bilmemektedir. Dolayısıyla yaptığı şey kendisine mutluluk değil manevi bir eziyet verecektir/vermektedir.⁴⁸ Toplumda kadına İslâmi ölçüt ile bakan Sabri Efendi, düşüncelerini anlaşılabilmesinin de ancak, İslâmi hassasiyetlere sahip

44 Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler*, 320.

45 Sabri Efendi, *Kadın Meselesine Bakışım*, 34-37.

46 Sabri Efendi, *Kadın Meselesine Bakışım*, 39.

47 Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler*, 289.

48 Sabri Efendi, *Kadın Meselesine Bakışım*, 66-67.

olmakla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.⁴⁹ Bunun gibi kadının eğitim hayatında olması gerektiğini, hatta farklı bilim dallarında ihtisas yapmalarının toplum için zaruri olduğunu, fakat bu eğitim öğretim sürecinin karma şeklinde olmasının eğitimin sağlıklı işlenmesi ve İslâmi hassasiyetlerin yaşanıp yaşatılmasına zarar vereceğini düşünmektedir. Bu minvalde toplumun doktor kadın ve yine kadın öğretmenlere ihtiyacı vardır.⁵⁰ Mustafa Sabri Efendi çalışmaların birçoğunda, bu ve benzeri düşüncelerini Kur'an'dan bazı ayet ve hadislerin kadına verdiği hassasiyet ve önemi anlatan kesitlere yer vermektedir.

Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Eğitim, Sanat ve Din

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, toplumsal ahlakın sağlanması devletin kendini soyutlamadan din ile topluma dokunmasına bağlıdır. Nitekim toplumsal ahlakı dinden daha iyi bir şey sağlayamaz.⁵¹ Mustafa Sabri Efendi medreseleri, yaşadığı dönem itibariyle ilim ve toplum için yeterince faydalı olmadıkları yönünde eleştirmektedir. Kendisi bu eleştiriyi yaparken, suçu medrese ilimlerine değil, var olan hükümet sistemine boyun eğmiş medrese âlimlerine atmaktadır.⁵² Ona göre toplumda din ve akıl birlikte hareket etmelidir. Toplum bu ikisinden birisinden ayrılırsa ortaya kargaşa çıkacaktır. İslâm dünyada akla en uygun olan dindir. Dolayısıyla birey ve toplum için uygulanabilir olan en ideal din olarak ön plana çıkmaktadır.⁵³ Onun bu anlayışı hem eğitim hem de kültürel manada toplumsal olan her alanda uygulanabilir olmasının ön koşulu olmaktadır. Toplumsal kararlar, İslâmî olarak var olmuşsa bunun Akıl ile çelişmesinin imkânı bulunmamaktadır. Bunun için Müslüman, akıl ile çelişerek hareket etmekten ziyade onunla uyumlu ve ona uygun bir biçimde hareket eder.

İslâm alanında reformcu bakış açısını reddetmek için yazmış olduğu “*Mevkıfu'l-akl*” eserinde de İslâm dinin akıl üzerinde temellendiğini ifade etmektedir.⁵⁴ Bu kitapta aklın, âlemin ve ilmin; Allah ve Peygamberlerin inanç mücadelesine ışık tuttuğuna dikkat çekmiştir. Bunu yaparken İslâm dinini temele aldığı fark edilmektedir.⁵⁵ Onun ilim anlayışı, tecrübi ilimden öte, bundan daha değerli ve daha güçlü olarak gördüğü akıl ve mantığa dayalıdır. Hatta Allah'ın insanlığa göndermiş olduğu ilk elçi akıldır. Bu ilmi görüş dinin ispatını yaparken, onunla bir bütünlük içerisinde hareket eder.⁵⁶ Bu manada bilginin kaynağı ve doğruluk şartını, Allah'a ulaştırma öncülünde aramaktadır. Bunu toplumsal bilgi ve eğitim anlayışına da yansıtmaktadır. Toplum için faydalı olan eğitim ve bilgi kişiyi Allah'tan uzaklaştırmayacak ve onunla çeliştirmemelidir. Maneviyatın akıl ve düşünce eğitimi ile birlikte olması şarttır. Okulların din üzerine kurulmuş bir ahlaki temelle yükselmesi gereklidir. Dinden ve vicdandan yoksun bir eğitim anlayışının toplum için risk

49 Sabri Efendi, *Kadın Meselesine Bakışım*, 93.

50 Sabri Efendi, *Kadın Meselesine Bakışım*, 99.

51 Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl*, 2023, I:36.

52 Sabri Efendi, *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi*, 75.

53 Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl*, 2023, II:23-25.

54 Merdan Güneş, “Mustafa Sabri Efendi'nin Mucize Hakkındaki Modern Yorumlara Getirdiği Eleştiriler”, *Şeyhülisâm'ın Kelamı*, ed. Merdan Güneş ve Tuncay Başoğlu, 1. Baskı (İstanbul: Ketebe, 2020), 55.

55 Bayram, *Şeyhülisâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, 79.

56 Sabri Efendi, *Mevkıfu'l Akl*, 2023, II:92-95.

ifade etmektedir.⁵⁷ Buna göre toplum akıl ve mantıktan uzaklaşmadan, kendi yapısı için en uygun davranış şekillerini bu ilkelere göre belirleyebilir. Bu sınırlandırmalar toplumu pragmatik ve materyalist bir anlayıştan da uzaklaştıracaktır.

Eğitim, sağlık, siyaset ve ekonomik gibi alanlarda, toplumun içine düştüğü çeşitli yanlışlardan kurtulmak için sergilemiş olduğu dini değiştirme politikasının tamamen yanlış olduğunu, dinin yani İslâm'ın buna ihtiyacı olmadığını savunur. Bu durumu yeni bir din oluşturma girişimi ile eş değer görmektedir.⁵⁸ Haliyle bir defa müdahale edilmiş bir dinin ardı arkası kesilmeyecek. Bu denli dokunmaya muhtaç bir dinin artık toplumda Allah tarafından gönderilmiş olduğu inancı da yavaş yavaş yok olacaktır. Toplumlarda ortaya çıkan kargaşa ve suçların kaynağını dinde aramanın yanlış olduğunu ifade eden Sabri Efendi, bu suçların dinlerde değil dine tabi olmuş mensuplarında aranması gerektiğini vurgular.⁵⁹ Dolayısıyla toplumdaki inanç kaynaklı bir takım sorunların kaynağı bizatihi dinin kendisi değil, onu yanlış anlayıp yanlış uygulayan ve bu şekilde anlatan insanlardır. Ayrıca ona göre dindar milletvekili olmalıdır. Bunu: “*Dindarlar milletvekili olmasın!*” demek, “*Dindarlar kendilerine göre milletvekili olacak bir meclis bulamasın*” demekle aynı ifadeyi içermektedir, şeklinde ifade etmektedir.⁶⁰

Mustafa Sabri Efendi, canlıların resimlerinin yapılması şeklinde bir sanatın icra edilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre bu girişim İslâm anlayışına aykırı bir sanat anlayışıdır. Bu düşüncesini bazı hadisler ve kelami yaklaşımlar ile temellendirmeye çalışan Sabri Efendi, insanlara ait olan bazı fotoğrafları hürmeten saklanmasına da taaccüp eder. Rezk edilen heykellerin ise hiç bir zaman tarihi bir kaynak olarak sayılamayacağını ifade eder. Bu heykellerinde anılan toplum için önemli görülen insanların yansımaları, İslâm anlayışına uygun görmemektedir. Toplum bu heykeller yerine, mümtaz şahsiyetler adına, hayratlar ve vakıflar kurarak hayırlarının devamını sağlanmasının daha mantıklı olacağını düşünmektedir. Diğer şekilde bir anma, gösteriş, riyakârlık ve faydasız masraftan öte bir şey değildir. Birinin heykeli olmasa toplum tarafından önemli biri olarak sayılmayacak mı sorusunu sorar? Örneğin, Hz. Muhammed(as) heykelinin olmaması ya da Hz. Ömer(ra.) heykelinin olmaması bunları toplum nazarında değersizleştirmemiştir.⁶¹ Müzik sanatının İslâmi değerlere ters düşmemesi kabilinde bir kabulü öne sürmekte olan Sabri Efendi müziğin, sırf faydasız ve sadece zaman öldürücü bir etkinlik olarak görülmemesi gerektiğini de vurgular. Ona göre müzik insanın ruhuna iyi gelem eylem olmalı, sırf insanları eğlendirmek için yapılmamalıdır. Bu amaçla yapıldığı takdirde İslâmi değerlerle ters düşmeyecektir. Kendi döneminde ise müziğin sırf aşk ve meşk ortamlarında sergilenmesinin, insanlar için tehlikeli bir çağrı halini aldığını vurgular. Ona göre, insanlar müzik ile manevi ruhlarını coşturmak istiyorlarsa, Kur'an tilavetinden kesinlikle yararlanmalıdır.⁶² Sabri Efendi birçok sanat dalı üzerinden yaptığı bu yorumları kendi İslâm anlayışı perspektifinde geliştirmiştir. Onun bu düşünceleri sanatın toplum nezdindeki estetik faydasından ziyade, ekonomik ve

57 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 119-20.

58 Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler*, 73.

59 Sabri Efendi, *Mevkîfu'l Akl*, 2023, 1:344.

60 Sabri Efendi, *Kemalistlerin Din Düşmanlığı*, 50.

61 Sabri Efendi, *İslâm'da Tartışılan Bazı Meseleler*, 73-87.

62 Sabri Efendi, *İslâm'da Tartışılan Bazı Meseleler*, 116-23.

manevi zararlarına odaklanmıştır. Bu eserlere harcanan zaman ve satılırken elde edilen kazancın toplumun birçok gideri için daha hayırlı ilerin yapılabileceğini savunur.

Sonuç

Mustafa Sabri Efendi, hem siyasi, hem ilim adamı kişiliği hem de politik düşünce dünyasının önemli isimlerinden birisi olarak, kendi zenginliklerini, Batı hegemonyasına karşı korumaya çalışan bir isimdir. Batı taklitçiliği karşısında kendi öz değerlerini gücünün farkına vararak bunların üstünlüğünü savunmaya çalışmıştır. Bu çabalarını çok zor şartlar altında yaparken, diğer taraftan farklı ülkelere de, ilmi tecrübelerine dayanarak ciddi bir özgüven ve eleştirel bir duruşla fikirsel katkılar sunmaya çalışmıştır. Sağlıklı ve güçlü bir toplumu bu anlayış üzerinde inşa etmenin gerekliliğini savunmuştur. Toplumun her kurumu hatta toplumu ve bireyi ilgilendiren her konuya İslam'ı ölçütler çerçevesinde çözüm önerileri sunmuştur. Onun eleştiri geleneğinde yer alan ölçüt de yine İslam olmuştur.

Düşüncelerini ilgili alandaki görüş ve düşünürlerin yaklaşımları ile karşılaştırarak çoğu zaman eleştirel bir tavır sergilediği fark edilmektedir. Müslüman ya da gayri Müslüman farkı gözetmeksizin birçok düşünürü birçok konuda sert bir dille eleştirmiştir hatta birçok eserini bu gaye üzerine kaleme almıştır. O bu özelliği topluma da yansıtmaya çalışmıştır. Toplumun kendisine gelen her görüşü kabul etmeyerek kendi değer süzgecinden geçirmesi gerektiğini savunmuştur. Kendi döneminin politik gelişmelerine kayıtsız kalmamış, kendi düşüncelerini hiç çekinmeden ifade etmiştir. Bu düşünceleri her zaman Müslümanca bir tavır sergilemiştir. Toplumun bir bütün olarak İslâmî eksende ele almaya çalışmıştır. Bu yaklaşımını; kültür, değer, kadın, laiklik, milliyetçilik, hilafet, bilgi ve bilim gibi tüm meselelerde sürdürmüştür.

İslâm'ı akıl ve inanç çelişmezliğini, ikisinin mantıklı bütünlüğünü, yaşamının sonuna kadar savunmaya devam etmiştir. Çağın dine uyma zorunluluğu üzerinden toplumun da dine uyması gerektiğini ifade ederek, aksine dinin çağa ya da topluma uyma gibi bir durumu söz konusu olmadığını belirtmiştir. Mustafa Sabri Efendi, hem toplum için hem de ilim alanında Batıdan gelecek olan tehlikeleri bertaraf etmek için sıkı sıkıya dine ve özellikle akli ilkelere bağlı bir uyum içinde mücadelesini sürdürmüştür. Kendisi hakkında yazılanlar ya da düşünülenlere bakarken, kendisinin yaşadığı dönemin konjonktürüne göre değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmekte yarar vardır. Aksi takdirde çalışmalarına ve düşüncelerine haksızlık yapılmış olacaktır. Tenkit edilebileceği görüşleri olsa da bunun, kendisinin yaşadığı dönem içerisinde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. O yaşamı boyunca İslâm'ın akıl ve inanç çelişmezliğini, ikisinin mantıklı bütünlüğünü savunmuştur.

Kaynakça

- Albayrak, Sadık. *Yürüyenler ve Sürünenler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1991.
- Altunsu, Abdulkadir. *Osmanlı Şeyhülislâmları*. Ankara: Ayyıldız, 1972.
- Bayram, İbrahim. *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*. 1. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Büyükbaş, Nazım. "Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin İctihad Anlayışı". İçinde

Şeyhülisâm'ın Kelamı, editör Merdan Güneş ve Tuncay Başoğlu, 1. baskı. İstanbul: Ketebe, 2018.

Güneş, Merdan. “Mustafa Sabri Efendi'nin Mucize Hakkındaki Modern Yorumlara Getirdiği Eleştiriler”. İçinde *Şeyhülisâm'ın Kelamı*, editör Merdan Güneş ve Tuncay Başoğlu, 1. Baskı. İstanbul: Ketebe, 2020.

Sabri Efendi, Mustafa. *Dînî Müceddidler*. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2021.

———. *Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye*. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2021.

———. *İslâm'da Tartışılan Bazı Meseleler*. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2021.

———. *Kadın Meselesine Bakışım*. İstanbul: İslâmî Medrese Yayınları, 2019.

———. *Kemalistlerin Din Düşmanlığı*. İstanbul: İslâmî Medrese Yayınları, 2018.

———. *Mevkîfu'l Akl. Çeviren Hüseyin Nohut*. 2. Baskı. C. I. 3 c. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2023.

———. *Mevkîfu'l Akl. Çeviren Hüseyin Nohut*. 2. Baskı. C. II. 3 c. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2023.

———. *Mevkîfu'l Akl. Çeviren Hüseyin Nohut*. 2. Baskı. C. III. 3 c. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2023.

———. *Türkün Başına Gelen Şapka Meselesi*. İstanbul: İslâmî Medrese Yayınları, 2018.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 46:350-53. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Yurdagür, Metin, ve İbrahim Bayram. “Mustafa Sabri Efendi'nin Din Anlayışı”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 1, sy 8 (2020): 199-221.